

Hamidulla A. AMINOV,
Candidate of Historical Sciences,
Senior researcher of the Institute of Oriental Studies
named after Abu Rayhan Biruni of the Academy of
Sciences of the Republic of Uzbekistan.
Mirzo Ulugbek str. 79, 100170, Tashkent, Uzbekistan.
E-mail: beruni1@academy.uz

“АЛ-ФИҚХ АЛ-АКБАР”НИНГ МУАЛЛИФИ МАСАЛАСИ

ВОПРОС АВТОРСТВА “АЛЬ-ФИКХ АЛЬ-АКБАР”

THE ISSUE OF THE AUTHOR OF AL-FIQH AL-AKBAR

КИРИШ

Имоми Аъзам Абу Ҳанифа Нўмон ибн Собит ал-Кўфий (80/699–150/767), аслида, факих бўлишига ҳамда бутун умри давомида, асосан, фикҳ илми билан шуғулланганига қарамасдан, бизгача ақидавий мавзулардаги асарлари ҳам етиб келгани, “ал-Васийят” каби энг охирги асарлари ҳам ушбу мавзуда эканлиги ақида илмининг ўз замонаси учун ҳам, кейинги замонлар учун ҳам не чоғли муҳимлигини кўрсатади. Шофеъийлик мазҳабининг мужтаҳид олими Муҳаммад ибн Идрис аш-Шофеъий (150/767–204/820) “Барча одамлар калом илмида Абу Ҳанифага боғлангандир”, деб бежиз айтмаган эди (Ибн Халликон, 1994:255). Бинобарин, Имоми Аъзам Абу Ҳанифа ёзиб қолдирган “Ал-Фикҳ ал-акбар” асари барча даврларнинг ақида бўйича энг эътиборли ва энг аҳамиятли манбалардан бири бўлиб қолаверади.

Замонавий тадқиқотларда “Ал-Фикҳ ал-акбар” Имоми Аъзам Абу Ҳанифа томонидан ёзилмаган деган фикр учраб туради. Бу фикр, асосан, A.J.Wensinck ҳамда Givony Jozeph, Joseph Schacht, Brannon M. Wheeler, Ulrich Rudolph ва уларга эргашган мусулмон тадқиқотчилар томонидан илгари сурилган. Ушбу фикрларга умумий назар солинса, улар “Ал-Фикҳ ал-акбар”да кўтарилган айрим масалалар Имоми Аъзам Абу Ҳанифа даврида оммалашмаган бўлгани сабабидан айтилган. Бироқ оммалашмаган дейилган мазкур масалалар ўша давр мутакаллим ва муаллифлари

томонидан ҳам кўтарилганига, шунингдек, Имоми Аъзам Абу Ҳанифа ўз даврида мўътазиллий, хавориж каби оқимлар вакиллари билан баҳс-мунозаралар олиб борганига кам эътибор қаратилган.

Ибн Қутайба (213/828–276/889) томонидан битилган “ал-Ихтилоф фи-л-лафз” асари ҳамда Абу Жаъфар Аҳмад ат-Таҳовий (239/853–321/933) томонидан битилган “ал-Ақидат ат-таҳовия” деган ном билан шуҳрат қозонган “Баён ас-суннат” асари кабиларга қаралса, шунингдек, Имоми Аъзам Абу Ҳанифа даврида яшаган муткаллимларнинг илмий фаолияти ва меросига назар солинса, “Ал-Фикҳ ал-акбар”да кўтарилган мавзулар буларда ҳам кўтарилганини ва унда ишлатилган атама ва истилоҳлар буларда ҳам қўлланилганини кўриш мумкин.

Демак, “Ал-Фикҳ ал-акбар”нинг ҳанафий мазҳаби муассиси, мужтаҳид олим Имоми Аъзам Абу Ҳанифага тегишли эканлигини очиқ-ойдин исботлаш мақсадга мувофиқдир.

АСОСИЙ ҚИСМ

“Ал-Фикҳ ал-акбар” асари Имоми Аъзам Абу Ҳанифа (80/699–150/767) қаламига мансуб эканига бир қанча далиллар мавжуд. Мазкур мужтаҳид олимнинг “Ал-Фикҳ ал-акбар” номли асари бўлганига Мусулмон Шарқи шакл-шубҳа билдирган эмас. Уни ҳанафий олимлари ҳам, бошқа мазҳаб вакиллари ҳам Имоми Аъзам Абу Ҳанифанинг ўзи ёзган асар сифатида қайд қилиб келганлар:

Абу Мансур Абдулқохир ал-Бағдодий (ваф. 429/1037) “ал-Фарқ байн ал-фирак” ҳамда “Усул ад-дин” номли китобларида олимнинг “ар-Радд ʼала-л-қадария” асарининг номи айни “Ал-Фикҳ ал-акбар” эканини айтиб ўтган. (ал-Бағдодий, 1988:314; ал-Бағдодий, 1928:308)

Ҳожи Халифа (1017/1609–1067/1657) “Кашф аз-зунун”да бу асарнинг ровийси Исмоил ибн Ҳаммод ибн Абу Ҳанифа (ваф. 212/827) (К. Чалабий, 1941:410).

Таниқли адиб Ибн ан-Надим (ваф. 438/1047) ўзининг айнан био-библиографик китоби – “ал-Фихрист”да унинг мазкур “Ал-Фикҳ ал-акбар” асари ҳамда “ар-Рисола ила-л-Баттий”, “ал-Олим ва-л-мутааллим”, “ар-Радд ʼала-л-қадария” асарлари борлигини қайд қилган (Ибн ан-Надим, 1971:256).

Садрулислом Абулюср Муҳаммад ал-Паздавӣ (421/1609–493/1100) “Усул ад-дин” асарида: “Бизгача Имоми Аъзам Абу Ҳанифанинг

Аннотация: Мақола мусулмон оламида шуҳрат қозонган, ақидага оид “ал-Фикҳ ал-акбар” асарининг ҳанафийлик мазҳаби асосчиси Абу Ҳанифа Нуъмон ибн Собит ал-Куфий (80-150 ҳ./699-767 м.) томонидан шахсан ёзилган ёки ёзилмаганини аниқлашга бағишланган. Мақолада ёзма манбалар асосида мазкур асарнинг унга тегишлилиги аниқланган.

Шарқишунос олимлардан A.J. Wensinck, Givony Jozeph, Joseph Schacht, Brannon M. Wheeler, Ulrich Rudolph ва бошқаларнинг “ал-Фикҳ ал-акбар” Абу Ҳанифа давридан кейин ёзилган, деган шубҳаларига мақолада жавоблар берилган. Шиблий Нуъмоний ва Муфтий Азизуррахмон каби мусулмон тадқиқотчилар ҳам ушбу шубҳаларни айтишган эди. Шунингдек, мақолада иккинчи Абу Ҳанифа деган номни олган Муҳаммад ибн Юсуф ал-Бухорий деган шахс “ал-Фикҳ ал-акбар”нинг ҳақиқий муаллифидир, деган фикрнинг хато экани исботлаб берилган.

Мақолада “ал-Фикҳ ал-акбар”нинг муаллифгача етган ривоят силсиласи (санад) тўғрисида ҳам сўз юритилган. Умуман олганда, мақолада Абу Ҳанифа даврида калом илми ва ақидада кўриб чиқилган масалалар айнан “ал-Фикҳ ал-акбар”га киритилгани, бу борадаги шубҳалар ўринсиз экани далиллар асосида очиб берилди. “ал-Фикҳ ал-акбар” ҳақиқатан ҳам Абу Ҳанифага тегишли асар экани ойдинлаштирилди.

Калит сўзлар: фикҳ, ақида, калом илми, шарқишунослар, жавҳар (модда, материя, атом, эссенция), араз (акциденция, симптом), мўтазилий, хавориж, қадарий, мурҷишӣ, каромат, санад.

Аннотация: Статья посвящена подтверждению или опровержению факта авторства известного в исламском мире основоположника ханафитской школы Абу Ханифа Нуъман ибн Сабит аль-Куфи (80-150 хиджры / 699-767 гг. н.э.) по написанию произведения относящегося к вероубеждению «Ал-Фикх ал-акбар». В статье идентифицируются произведения на основании письменных источников.

Статья отвечает на сомнения востоковедов А.Дж. Венсинка, Гивони Джозефа, Джозефа Шахта, Браннона М. Уиллера, Ульриха Рудольфа и других в том, что «Аль-Фикх аль-акбар» был написан после времен Абу Ханифы. Исламские ученые, такие как Шибли Нуъмани и муфтий Азизуррахман, также подтвердили эти сомнения. Статья также доказывает, что гипотеза о том, что Муҳаммад ибн Юсуф аль-Бухари, известный как второй Абу Ханифа, является настоящим автором «аль-Фикх аль-акбар», ошибочна.

В статье также упоминается цепочка пердастчиков повествований «аль-Фикх аль-акбара» до автора. В целом, статья показывает на основе доказательств, что вопросы, обсуждавшиеся в теологии и вероисповедании во времена Абу Ханифы, были включены в «аль-Фикх аль-Акбар», и что сомнения в этом отношении были необоснованными. Было уточнено, что «Аль-Фикх аль-Акбар» действительно принадлежит авторству Абу Ханифы.

Ключевые слова: фикх, ақида, теология, востоковеды, руда (материя, материя, атом, сущность), араз (случайность, симптом), мутазилий, хаваридж, қадари, мурджи, каромат, санад.

Abstract: The article is devoted to determining whether Abu Hanifa Numan ibn Thabit al-Kufi (80-150 AH / 699-767 AD), the founder of the Hanafi school of thought, wrote al-Fiqh al-Akbar, a well-known work in the Muslim world. The article identifies the book based on written sources.

The article answers the doubts of orientalist A.J. Wensinck, Givony Joseph, Joseph Schacht, Brannon M. Wheeler, Ulrich Rudolph, and others that al-Fiqh al-Akbar was written after the time of Abu Hanifa. Muslim scholars such as Shibli Nu'mani and Mufti Azizurrahman have also confirmed these doubts. The article also proves that it is a mistake to think that Muhammad ibn Yusuf al-Bukhari, the second Abu Hanifa, is the real author of al-Fiqh al-Akbar.

The article also mentions a series (sanad) of narrations (rivayah) from al-Fiqh al-Akbar to the author. In general, the article reveals based on evidence that the issues discussed in the science of kalam (theology) and the aqeedah during the time of Abu Hanifa were included in al-Fiqh al-Akbar, and that the doubts in this regard were unfounded. It has been clarified that al-Fiqh al-Akbar is indeed a work by Abu Hanifa.

Keywords: fiqh, aqeedah, kalam, orientalist, ore (matter, atom, essence), araz (accident, symptom), mu'tazilite, khawarij, qadari, murji, karamah, sanad.

“ал-Олим ва-л-мутааллим” ва “Ал-Фикҳ ал-акбар” китоблари етиб келган”, деб ёзган (ал-Паздавӣ, 2003:15). “Фихрист” асарида Имоми Аъзам Абу Ҳанифанинг фақат “Ал-Фикҳ ал-акбар” асари тилга олинган, “Ал-Фикҳ ал-абсар”нинг номи эса, зикр қилинмаган. Бироқ ундан олдин ёзилган “ал-Фарқ

байн ал-фирақ”да “Ал-Фикҳ ал-акбар” билан бирга яна бир рисола тилга олинган. Уни: “Имоми Аъзам Абу Ҳанифанинг аҳли суннатнинг: “Иститоат (қучқудрат) феъл билан бирга бўлади”, деган гапини қўллаб-қувватлаш мақсадида имло қилдирган яна бир рисоласи бор”, деб таърифлаган (ал-Боғдодӣ,

1988:314). “Иститоат (куч-қудрат) феъл билан бирга бўлади”, деган масала “Ал-Фикҳ ал-акбар”да кўриб чиқилмаган, балки у ҳақида “Ал-Фикҳ ал-абсат”да батафсил сўз юритилган. Демак, “ал-Фарқ байн ал-фирак” ёзилган даврларда ҳанафий олимлардан бошқаларга ҳам Имоми Аъзам Абу Ҳанифанинг гарчи номи маълум бўлмаса-да, “Ал-Фикҳ ал-абсат” асарининг мазмуни маълум бўлган ва у “Ал-Фикҳ ал-акбар”дан бошқа бир рисола экани ҳам аён бўлган.

Мазкур “Ал-Фикҳ ал-абсат” асари “Имоми Аъзам Абу Ҳанифадан фикҳи акбар ҳақида сўрадим”, деб бошлангани учун “Иккинчи Ал-Фикҳ ал-акбар” ҳам дейилади. Шунинг учун, табакот ва таржимаи ҳолга бағишланган асарларда Абу Мутъ ал-Балхий “ал-Фикҳ ал-акбар”нинг ровийси сифатида кўрсатилган бўлиши мумкин. Айтганиямиздек, у зот айнан “ал-Фикҳ ал-акбар”нинг ровийси эмас, балки унинг иккинчи варианты деб қаралаётган “ал-Фикҳ ал-абсат”нинг ровийсидир.

Имоми Аъзам Абу Ҳанифанинг ақидага доир асарлари орасида энг ишончлиси “ал-Фикҳ ал-акбар” бўлиб, унда ҳанафийлик ва мотуридийликнинг энг асосий ақидалари ёритилган. Шунинг учун, ҳанафийлар ва мотуридийлар кўпроқ яшайдиган қадим Мовароуннаҳр, Онадўли, Ҳинд-Синд ўлкаларида, Сурия томонлардаги ҳанафийлар орасида ҳозиргача мазкур асар тўлиғича мукамал ва муфассал равишда ўқитилади. мадрасаларнинг асосий ўқув кўлланмалари қаторида туради, талабалар уни бошдан-оёқ ёд оладилар. Бирок, бу юртларда Имоми Аъзам Абу Ҳанифанинг бошқа ақидавий асарлари оммалашмаган, ҳатто айрим аҳли илмлар уларнинг борлиги ҳақида маълумотларга ҳам эга эмаслар. У зотнинг васиятномалари тўғрисида билганлар ҳам, унинг “ал-Фикҳ ал-абсат” асари борлигини айтмайдилар. Мазкур “ал-Фикҳ ал-абсат” асарининг бирорта, биргина ҳам қўлёзма нусхасининг Ўзбекистонда, ва айтиш ўринлики, бутун Марказий Осиё қўлёзмалар жамғармаларида йўқлиги ҳам буни тасдиқлайди. Шу билан бирга, асрлар давомида “Ал-Фикҳ ал-акбар” ўнлаб шарҳлар битилгани ҳолда “ал-Фикҳ ал-абсат”га фақат битта шарҳ ёзилгани маълум. Унинг ҳам бўлса, асл муаллифи баҳсли ҳисобланади. Чунки мазкур “ал-Фикҳ ал-абсат”га битилган шарҳ Абу Мансур ал-Мотуридийга янглиш равишда нисбат қилиниб, Ҳайдарободда 1325, 1365 х. саналарда ва Байрутда 1983 йилларда нашр қилинган. Бирок, кейинчалик мазкур шарҳ бир қанча тадқиқотчилар томонидан

Абуллайс ас-Самарқандийга нисбат берилган ва 1995 йили Токиода Hans Daiber томонидан нашр ҳам қилинган. Шарҳ айрим қўлёзма нусхаларида Исмоил ибн Исҳоқ ал-Ҳатирийга нисбат қилинган. Бирок, унинг Ато ибн Али ал-Жузжонийга мансублиги тўғрироқ экани ўз исботини топди (Z.Birinci, 2008:57–72). Мазкур маълумот ҳам “ал-Фикҳ ал-акбар”нинг Имоми Аъзам Абу Ҳанифага тегишли эканлигини кўшимча тасдиқлай олади.

“Ал-Фикҳ ал-акбар” асарининг ишончли ровийлар томонидан ривоят қилинган силсиласи Turkiye Diyanet Vakfi Islam ansiklopedisi ва Муҳаммад Зоҳид ал-Кавсарий (1296/1878–1371/1952) маълумотида кўра (Ş. Göljük, 1995:544; Абу Ҳанифа, 1949:6–7) Нусайр ибн Яҳё → Ибн Муқотил → Исом ибн Юсуф → Ҳаммод ибн Абу Ҳанифа → Имоми Аъзам Абу Ҳанифа ҳисобланади. Санад силсиласи бир қанча қўлёзмада, шу жумладан, Мадинаи мунавварадаги Ориф Ҳикмат кутубхонасида сақланаётган 226-, 234- тартиб рақамли қўлёзма мажмуаси таркибида учрайди. Ровийларнинг барчаси таниқли ҳанафий олимлар бўлиб, бу ҳолат асарнинг ишончлилик ва муаллифга мансублик жиҳатини яна бир бор қувватлайди.

Ҳаммод ибн Абу Ҳанифадан ривоят қилинган “Ал-Фикҳ ал-акбар”нинг яна бир ривоят силсиласи мавжуд. Уни Истанбулдаги “Муҳаммад Фотих” университети профессори Муҳаммад Абу Бакр Абдуллох Бозиб ўзининг мазкур асарнинг савол-жавобли қилиб қайта ишлаган вариантыда келтириб ўтган (М. Бозиб, 2016:7). У Шайх Муҳаммад Амин Сирож (1348/1929–1442/2021) нинг шогирди бўлиб, у эса Шайхулислом Муҳаммад Зоҳид Кавсарийнинг охирги шогирдларидан ҳисобланади. Ривоят силсиласи “Саҳиҳи Бухорий”нинг “Фатҳ ал-Борий” номли энг машҳур шарҳини битган Ибн Ҳажар ал-Асқалоний (773/1372–852/1449) га етказилган. Ибн Ҳажар ал-Асқалоний эса ўзининг “ал-Мўъжам ал-муфохрас” асарида айнан Ҳаммод ибн Абу Ҳанифагача етган ривоят силсиласини тўлиқ келтириб ўтган (Асқалоний, 1998:269). Унда Ибн Ҳажар ал-Асқалонийдан то Ҳаммод ибн Абу Ҳанифагача 10 нафар олимнинг номи зикр қилинган.

Ровийлар силсиласидаги биринчи олим Нусайр ибн Яҳё ал-Балхий (ваф. 268/882) қўлёзмаларда Наср ибн Яҳё шаклида ҳам учрайди, аслида улар бир шахс ҳисобланади. У Абу Сулаймон ал-Жузжоний (ваф. 200/815) ва Муҳаммад ибн Муқотил (ваф. 248/862) шогирдларидан бўлади. Буюк муҳаддис ва

МУҲОКАМА

фақиҳ Аҳмад ибн Ҳанбал (164/780–241/855) билан учрашган, илмий баҳслар олиб борган, Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Саллом (ваф. 305/918) ундан ривоят олган (А. Кураший, 1993:546). Нусайр ибн Яхё буюк мутакаллим Абу Мансур ал-Мотуридий (256/870–333/944) нинг ҳам бевосита устозларидан бири ҳисобланади.

Муҳаммад ибн Муқотил ар-Розий (ваф. 248/862) ҳанафий фақиҳи ва олимларидан бири. Райда қозилик қилган. Муҳаммад аш-Шайбонийнинг шогирдларидан ҳисобланади. Суфён ибн Уйайна (107/725–198/814) ва Вакеъ ибн ал-Жаррох (129/746–197/812) каби муҳаддислардан ҳадис ривоят қилган (А. Кураший, 1993:372).

Абу Исмаил Исом ибн Юсуф ал-Балхий (ваф. 215/830) ҳанафий фақиҳлари Абу Юсуф ва Муҳаммад аш-Шайбонийнинг шогирди шогирди ҳисобланади. Суфён ас-Саврий (97/716–161/778) ва Шўъба ибн ал-Ҳажжож (82/701–160/776) каби муҳаддислардан ҳадис ривоят қилган (А. Кураший, 1993:527–528).

Ҳаммод ибн Абу Ҳанифа (ваф. 176/792) ўз отасидан илм олиб, фақиҳ сифатида танилган, парҳезкор олим бўлгани нақл қилинган. Кўфа ва Басрада бир муддат қози бўлган (М. Кафавий, 2019:256).

Шу тариқа, “Ал-Фикҳ ал-акбар” асосан Балх орқали Мовароуннаҳрга кириб келган ва мотуридийлик таълимотига асос қилиб олинган.

НАТИЖА

Илмий изланиш натижалари шуни кўрсатадики, ҳанафийлик мазҳаби асосчиси, мужтаҳид Имоми Аъзам Абу Ҳанифа бир қанча асарларни ўзи ёзган бўлиб, улардан бири айнан “Ал-Фикҳ ал-акбар” деб аталади.

“Ал-Фикҳ ал-акбар” илк бор муаллифнинг ўғли Ҳаммод ибн Абу Ҳанифа томонидан ривоят қилиб тарқатилган.

“Ал-Фикҳ ал-акбар” Имоми Аъзам Абу Ҳанифанинг кейинчалик “Ал-Фикҳ ал-абсат” деб аталган асаридан бошқа асардир.

“Ал-Фикҳ ал-акбар” асрлар давомида мусулмон ўқув юртлари ва мадрасаларида калом ва ақида илмидан ўқув дарслиги сифатида хизмат қилиб келган. Бу эса асарнинг айнан мужтаҳид олимга тегишли эканлигининг бир исботидир.

Айрим шарқшунослар ва тадқиқотчилар орасида “Ал-Фикҳ ал-акбар”ни Имоми Аъзам Абу Ҳанифага тегишлилиги борасида гап-сўз кўзғалиб, уларнинг баъзилари мансубликни ҳатто шубҳа остига олишга инкор қилишгача борганлар. Жумладан, А. Wensinck илк бор “Ал-Фикҳ ал-акбар”ни муаллиф ўзи ёзмаган деган фикрларни илгари сурган. У “Ал-Фикҳ ал-акбар”нинг икки варианты борлигини, муаллифнинг шогирди Абу Мутъ Ҳакам ибн Абдуллоҳ ал-Балхий (117/735–199/814) ривоятини “Ал-Фикҳ ал-акбар” I, муаллифнинг ўғли Ҳаммод ибн Абу Ҳанифа (ваф. 176/792) томонидан ривоят қилинганини эса, “Ал-Фикҳ ал-акбар” II шаклида бериб, биринчиси муаллифнинг вафотидан кейинок қаламга олинганини, иккинчиси эса анча кеч, тақрибан X асрларда яратилганини айтади (А. Wensinck, 1932). У “Ал-Фикҳ ал-акбар” I деганда ислом оламида “ал-Фикҳ ал-абсат” номи билан шуҳрат қозонган асарни, “ал-Фикҳ ал-акбар” II деганда эса, бизнинг ҳозирги қўлимиздаги, асрлар давомида мадрасаларда калом бўйича ўқитилиб келинган ақидавий матнни назарда тутган. Givony Jozeph, Joseph Schacht, Brannon M. Wheeler, Ulrich Rudolph ва бошқа шарқшунослар эса, унинг фикрини тақрорлаганлар, холос (G. Jozeph, 1977:120; J. Schacht, 1986:124; B. Wheeler, 2004:8–9; У. Рудольф, 1999:20–39; У. Рудольф, 2002:25–26). Шарқ олимларидан Аҳмад Амин, Шиблий Нўъмоний, Муҳаммад Абу Захра, Али Самий Нашшор кабиларнинг ҳам айрим эътирозлари мавжуд (I. Celebi, 2005:190; I. Celebi, 2002:66; R. Altıntaş, 2002:196).

Шарқшунослар фикрига кўра, “Ал-Фикҳ ал-акбар”да келтирилган айрим калом илмига оид мавзулар ва жавҳар (модда, материя, атом, эссенция) ёки араз (аксиденция, симптом) сингари юнон ва араб бўлмаган бошқа файласуфлар асарларидан ўтиб келган фалсафий истилоҳлар Имоми Аъзам Абу Ҳанифанинг даврида кенг тарқалмагани унинг муаллиф томонидан ёзилганини шубҳа остига кўярмиш. Бироқ Имоми Аъзам Абу Ҳанифани мазкур атамаларни билмаган дейиш асосли эмас. Чунки юнон ва араб бўлмаган файласуфларнинг асарларини таржима қилиш унинг замонида ҳали кенг оммавий тус олмаган бўлса-да, лекин бир қанча фалсафий асарларни тўлиқ таржима қилиш ва улар билан танишиш бошланган эди. Бу борада бир қанча алоҳида тадқиқот ишлари яратилган (А. Маҳмуд, 1989:311; М. Салома, 1998:108; Y. Salih, 2011:234–249).

Шу билан бирга, Ҳазрати Умар розийаллоху анху давридан бери ислом сарҳадлари фатҳлар хисобига кенгайиб борарди. Араблар ажамларнинг илми билан танишар, ислом уламолари бошқа дин олимлари билан тез-тез баҳс-мунозара қилиб туришарди. Ана шундай баҳс-мунозараларда бу хилдаги атама ва истилоҳлар ишлатилар, улардан кенг омма халқ хабардор бўлмаса ҳам, лекин ислом уламолари хабардор эдилар (Ҳ. Нурий, 2013:50). Айнан фалсафий атамалар бўлмиш “жавҳар”, “жисм” ва “араз” кабилар Имоми Аъзам Абу Ҳанифагача бўлган ислом олимлари томонидан ҳам қўлланилгани бир қанча манбалардан маълум. Жумладан, мўътазилийлар раисларидан бири Амр ибн Убайд (80/699–144/761) ҳам ўз асарларида бу атамаларни ишлатган (Адилъбаев, Адильбаева, 2014:409).

Шунингдек, айрим шарқшунослар имоннинг тасдиқ ва иқрордан иборат экани, мўминларнинг маърифатда тенглиги-ю, бошқа жиҳатлардан фаркли бўлиши, мўмин кимсанинг ҳар қандай гуноҳи сабабли такфир қилинмаслиги ҳақидаги фикрларни ҳам Имоми Аъзам Абу Ҳанифага тегишли эмас, деб топишган (А. Wensinck, 1932:545).

Ақидалар мавзуси билан шуғулланувчи, “Ал-Фикҳ ал-акбар”ни батафсил шарҳ қилган сохта салафийларнинг мутахассиси Муҳаммад ибн Абдурахмон Хаммис эса, Аллоҳнинг Мусо алайҳиссаломга тил ва ҳарфлар воситасисиз гапиргани, Қуръонни талаффуз қилиш масаласи, жаннатда Аллоҳни жиҳат (бирор томон) ва масофасиз кўриш ҳақидаги мавзулар Имоми Аъзам Абу Ҳанифа давридан кейин вужудга келгани ҳақида ёзади (М. Ҳаммис, 2015:8; М. Ҳаммис, 2000:3; М. Ҳаммис, 1996:1996:142).

Шу билан бирга, Муҳаммад ибн Абдурахмон ал-Хаммис Имоми Аъзам Абу Ҳанифанинг ўғли Ҳаммод томонидан ривоят қилинган “Ал-Фикҳ ал-акбар”ни муаллифнинг энг ишончли асари деб билади. Чунки, унинг шухрати донг таратгани, ҳанафий уламолари ҳам, бошқа мазҳаб уламолари ҳам уни муаллифнинг асари сифатида эътироф қилганлари, муҳаққиқ олимлар эса, унинг мазкур асаридан кўплаб иқтибослар келтирганлари, шу билан бирга, ундаги ақидавий масалалар Имом ат-Таҳовий қарор қилган ақидалар мажмуига мутлақо мувофиқлиги бунга сабаб, деб кўрсатади (М. Ҳаммис, 2015:8; М. Ҳаммис, 1996:142).

Абу Жаъфар Аҳмад ат-Таҳовий (239/853–321/933) ҳанафий мазҳаби олими бўлиб, у ўзининг

“ал-Акидат ат-Таҳовия” деган ном билан шухрат қозонган “Баён ас-суннат” асарида Имоми Аъзам Абу Ҳанифа ҳамда унинг икки шогирди Абу Юсуф (113/731–182/798) ва Муҳаммад аш-Шайбоний (131/748–189/804) ақидавий қарашларини акс этирган ва бунини шу асарининг ўзида алоҳида қайд қилган (Таҳовий, 1910:2).

Аслини олганда, мазкур мавзулар кўтарилгани ва баҳс-мунозараларга сабаб бўлгани унинг даврида ва ундан олдин битилган манбаларда, шу жумладан, оят ва ҳадисларда ҳам мавжудлиги “Ал-Фикҳ ал-акбар”га ушбу мавзулар ҳам киритилганини асослаб бера олади. Имоми Аъзам Абу Ҳанифага бағишланган қарийб барча маноқибий асарларда у зотнинг ўз давридаги хаворижлар, мўътазилийлар, қадарийлар ва муржийлар сингари бир қанча оқимлар билан баҳслар олиб боргани бирма-бир қайд қилинган. Жумладан, имоннинг тасдиқ ва иқрордан иборат эканлиги ҳақидаги фикр Имоми Аъзам Абу Ҳанифа мўътазилийлар раҳнамоларидан Жаҳм ибн Сафвон (78/696–128/746) билан учрашганида айтилган эди. Шунда у зот инсоннинг қалб билан Аллоҳни таниб кўявериши то шуни тилга олмагунча мўминликка кифоя қилмаслигини айтганлар (С. Устувой, 2005:102). Бу маълумот эса, “Ал-Фикҳ ал-акбар” унга мансублигини ҳам тасдиқлайди.

Мўмин кишининг ҳар қандай гуноҳи сабабли кофирга чиқарилмаслиги ҳақидаги масала эса, саҳобалар давридан бери бор эди. Имоми Аъзам Абу Ҳанифа бу борадаги “Ал-Фикҳ ал-акбар”да баён этилган қатъий қоидаларни эса, хаворижлар билан олиб борган бир неча баҳс-мунозаралар асослаб бергани аниқ. Қуръоннинг “махлуқ” (“яратилган”) экани ва уни талаффуз қилиш масаласи эса, Имоми Аъзам Абу Ҳанифа даврида кўтарилгани борасида маноқибларда бир қанча далиллар келтирилган (С. Устувой, 2005:135–142). Ибн Абдурахмон ал-Хаммиснинг Қуръонни талаффуз қилиш масаласи Имоми Аъзам Абу Ҳанифа давридан кейин вужудга келган деган гапи нотўғри. Бу ақида Имоми Аъзам Абу Ҳанифа даврида ҳам кўтарилган, лекин у зотнинг қатъий саъй-ҳаракатлари туфайли бу масала оммавийлашмасдан ёпиқлигича қолган эди. Ибн Қутайба (213/828–276/889) “Ал-Ихтилоф фи-л-лафз” асарида у зотнинг бу ишини миннатдорлик билан элаган (Динаварий, 1985:47–50). Мўътазилийлардан чиққан ушбу ақида сабабли Имоми Аъзам Абу Ҳанифа раддия сифатида илк бор “Ал-Фикҳ ал-акбар” асарида бу масалага қайта-қайта тўхталиб ўтишга мажбур бўлганлар.

Мўъжиза, каромат ва истидрож борасидаги мавзуларни ҳам “Ал-Фикҳ ал-акбар” ёзилган даврида оммалашмагани, тасаввуф Имоми Аъзам Абу Ҳанифадан кейин кенг тус олгани сабабли асарнинг муаллифга нисбатини шубҳага кўювчиларга раддия қилиб, буюк олимнинг зуҳд ва руҳий тарбия асосида ҳаёт кечирганини айтиш ўринлидир. Унинг даврида Жаъфари Содик (80/699–148/65) ва айни Кўфада яшаган Абу Ҳошим ас-Сўфий (ваф. 150/767) кабилар тасаввуф билан ҳаёт кечиргани маълум. У зот Жаъфари Содик билан учрашиб, суҳбатлашган, умрининг охиригича икки йилини тасаввуф ҳаёти билан яшаганига ишора қилиб, *لَوْ لَا السُّنَّتَانِ لَهَلَكَ النُّعْمَانُ* – “Агар икки йил бўлмаганида, Нўъмон ҳалок бўларди!” деган машҳур гаплари мўъжиза, каромат ва истидрож ҳақида сўз юритишига кифоя бўлиши аниқ (R. Altıntaş, 2002:197).

Умуман олганда, “Ал-Фикҳ ал-акбар”га киритилган мавзуларнинг барчаси давр тақозоси билан баён этилганига шубҳа қилмас ва бўлади. Шу билан бирга калом илмининг мукамал шаклланишида Имоми Аъзам Абу Ҳанифанинг алоҳида хизматлари борки, буни инкор қилиб бўлмайди. Бинобарин, у ўздан кейинги даврларда оммалашган ақидавий мавзулар бўйича анча илгари ёзиб кетган бўлсалар, бу унинг буюк олим бўлганини тасдиқлайди, холос.

Аслида, “Ал-Фикҳ ал-акбар” Имоми Аъзам Абу Ҳанифага тегишли эмас, деган шубҳа ўрта асрлардаёқ тарқалган эди. Унинг келиб-чиқишига мўътазилийлар сабабчи бўлишган. Мўътазилийлар “Ал-Фикҳ ал-акбар”ни Имоми Аъзам Абу Ҳанифаники эмас, балки Абу Ҳанифа Муҳаммад ибн Юсуф ал-Бухорий деган шахсга мансуб, деб чиқишган эди. Бу борада Бурхониддин ал-Марғиноний (511/1117–593/1197)нинг шогирди Шамс ал-Аимма ал-Кардарий (559/1164–642/1244) хабар бериб. Бу мўътазилийлардан чиққан асоссиз гап, деган ва шу пайтгача аҳли суннат ва жамоатнинг барча машойихлари “Ал-Фикҳ ал-акбар”нинг Имоми Аъзам Абу Ҳанифага тегишли эканлигини айтиб келишганини ёзган (Али ал-Қори, 2002:53–54). Нажмулғани Рампурий (1276/1860–1351/1932) эса “Таълим ал-имон” шарҳида бу мавзуга тўхталиб, “Ал-Фикҳ ал-акбар” бизларгача очиқ-ойдин ва машҳур санадлар билан етиб келган. Уни Имоми Аъзам Абу Ҳанифа ёзганлиги аниқ. Муҳаммад ибн Юсуф ал-Бухорий ёзган деган гап эса, аниқ хато ва шармандали тухматдир”, деб қатъий таъкидлайди (Н. Рампурий, 1970:4–5).

Муфтий Азизурраҳмон Имоми Аъзам Абу Ҳанифа ҳаёти ва ижоди ҳақида ёзган китобида Шиблий Нўъмонийнинг “Сийрати Нўъмон” асаридаги “Ал-Фикҳ ал-акбар” умуман буюк имомга тегишли эмас, деган гапига таажжубланади ва унинг асоссиз гап эканини қайд қилади. Шу билан бирга, унинг шубҳаларига бирма-бир тўхталиб, рад этади, қониқарли жавоблар тақдим қилади. Бирок, Муфтий Азизурраҳмон ҳам Абу Мутъ ал-Балхий ривоятидаги “Ал-Фикҳ ал-акбар”нинг “Ал-Фикҳ ал-абсат” деб аталаётган асарини муаллифга тегишли деб билади. “Ал-Фикҳ ал-акбар”нинг Ҳаммод ибн Абу Ҳанифа ривоятидаги машҳур вариантини эса, Муҳаммад ибн Юсуф ал-Бухорий ёзган, деган гумонга келади (Муфтий Азизурраҳмон, 1979:360–368).

ХУЛОСА

“Абу Ҳанифа” кунясига эга Муҳаммад ибн Юсуф ал-Бухорий “Ал-Фикҳ ал-акбар”ни ёзган, деган гап қуруқ гумондан бошқа нарса эмас. Ҳанафийлар табакотига оид “ал-Жавохир ал-музия”да айтилишича, “Абу Ҳанифа” куняси билан танилган Муҳаммад ибн Юсуф кароматни инкор қилган (А. Қураший, 1993:412). “Ал-Фикҳ ал-акбар”да эса: “Авлиёлар учун кароматлар ҳақдир”, деб таъкидланган. Шу биргина далилнинг ўзи ҳам “Ал-Фикҳ ал-акбар”ни у ёзмаганини тасдиқлай олади.

Мўътазилийлар “Ал-Фикҳ ал-акбар”ни Имоми Аъзам Абу Ҳанифа ёзмаган, деган гапни тарқатишларининг сабаби эса, ушбу асарда улар ушбу асарда уларнинг қарашларини пучга чиқарадиган бир қанча раддия фикрлар борлигидир. Жумладан, Аллоҳнинг сифатлари ва уларнинг қадимий ва азалий деб берилиши, “муташибеҳ” деб аталган сифатларни таъвил қилмаслик масаласи, қабр азобининг ҳақлиги, жаннат ва дўзахнинг ҳозирда ҳам мавжудлиги, авлиёларнинг каромати кабилар мўътазилийларга раддия ҳисобланади. Шунинг учун ҳам, мўътазилийлар мазкур китобни буюк имом, улуғ мазҳаббоши томонидан уларга раддия ўлароқ ёзилмаган дейишдан тап тортишмаган.

Умуман олганда, “Ал-Фикҳ ал-акбар” ва унинг муаллифи кимлиги борасида билдирилган эътирозларнинг кўпчилиги қуруқ шубҳа ва гумондангина иборатдир. Улар бирор-бир ишончли ва мантикли далил-ҳужжатга суянилмагани боис эътиборга арзимади ҳам, дея оламиз. “Ал-Фикҳ

ал-акбар” ханафий мазхаби муассиси Имоми Аъзам Абу Ҳанифа томонидан битилган илк акидавий матнлардан бири ҳисобланади.

МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР РЎЙҲАТИ

1. Абдулқодир ал-Қураший. Ал-Жавоҳир ал-музия. – Ҳажар: Дор ат-Тибоъа ва-н-нашр, 1993. Ж. 2–3.
2. Абдулқоҳир ал-Бағдодий аш-Шофеъий. Ал-Фарқ байн ал-фирақ. – Қоҳира: Мактаба Ибн Сино, 1988.
3. Абдулқоҳир ал-Бағдодий аш-Шофеъий. Усул ад-дин. – Истанбул: Матбаа ад-Давла, 1928.
4. Абдулҳалим Маҳмуд. Ат-Тафкир ал-фалсафий фил-ислом. – Байрут: Мактаба ал-Маориф, 1989.
5. Абу Жаъфар ат-Таҳовий. Баён ас-Суннат. – Қозон: Маориф кутубхонаси, 1910.
6. Абулюср Муҳаммад ал-Паздавий. Усул ад-дин. – Қоҳира: Мактаба ал-Азҳария, 2003.
7. Адильбаев А., Адильбаева Ш. Абу Ханифа и ханафитский мазҳаб. – Алматы: Кокжиек, 2014.
8. Али ал-Қори. Ал-Асмор ал-жания. – Патна: Худобахш, 2002.
9. Ал-Олим ва-л-мутааллим. Ривояти Аби Муқотил ʻан Аби Ҳанифа / Таҳқиқ: Муҳаммад Зоҳид ал-Кавсарий. – Қоҳира: Матбаа ал-Анвор, 1949.
10. Ибн ан-Надим. Ал-Феҳрист / Таҳқиқ: Ризо Тажаддуд. – Техрон, 1971.
11. Ибн Қутайба ад-Динаварий. Ал-Ихтилоф фил-лафз. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия, 1985.
12. Ибн Халликон. Вафаът ал-аъён ва анбо аз-замон. 5-жилд. – Байрут: Дори Содир, 1994.
13. Ибн Ҳажар ал-Асқалоний. Ал-Мўъжам ал-муфаҳрас. – Байрут: Муассаса ар-Рисола, 1998.
14. Котиб Чалабий. Кашф аз-зунун. – Истанбул: “Маориф” матбааси, 1941. Ж. 1.
15. Марям Салома Кор. Ат-Таржима фи-л-асри-л-Аббосий. – Дамашк: Маншурот визора ас-сақофа, 1998.
16. Маҳмуд ал-Кафавий. Катоиб аълом ал-ахёр. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия, 2019. Ж. 2.
17. Муфтий Азизурраҳмон. Имоми Аъзам Абу Ҳанифа. Ҳолоти зиндагий, қонунсозий ўр фикҳ. – Лоҳур: Раҳмония, 1979.
18. Муҳаммад Абу Бакр Абдуллоҳ Бозиб. Табсит матн Ал-Фикҳ ал-акбар ʻала тариқат ас-суол ва-л-жавоб. – Қоҳира: Дор ас-Солих, 2016.
19. Муҳаммад ибн Абдурраҳмон ал-Хаммис. Ал-Фикҳ ал-акбар ли-л-Имом Аби Ҳанифа / Шарҳан ва диросатан, таълиф: Муҳаммад ибн Абдурраҳмон ал-Хаммис. – Риёз: Мактаба ар-рушд, 2015. Ж. 2.
20. Муҳаммад ибн Абдурраҳмон ал-Хаммис. Аш-шарҳ ал-муяссар ʻала ал-фикҳайн ал-Абсат ва-л-Ақбар ал-мансубайн ли-Аби Ҳанифа. Ажмон: Мактаба ал-Фурқон, 2000.
21. Муҳаммад ибн Абдурраҳмон ал-Хаммис. Усул ад-дин инда ал-Имом Аби Ҳанифа. – Риёз: Дор ас-Сумайъий, 1996.
22. Нажмулғани Ромпурий. Таълим ал-имон. – Карочи: Оромбоғ, 1970.
23. Рудольф У. Ал-Матуриди и суннитская теология в Самарканде. – Алматы: Фонд «XXI век», 1999.
24. Соъид ал-Устувоий ан-Найсобурий. Китоб ал-Эътикод. Ақида марвийя ʻан ал-Имом ал-Аъзам Аби Ҳанифа. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия, 2005.
25. Ульрих Рудольф. Ал-Мотуридия ва Самарқанд суннийлик илоҳиёти (Қисқартирилган нашр). – Тошкент: Имом ал-Бухорий халқаро жамғармаси, 2002.
26. Ҳаммод Ризо Нурий. Китоби Фикҳи акбар. Таҳқиқ ва тадқиқ. – Лоҳур: Зовия, 2013.
27. Brannon M. Wheeler. Abu Hanifa // Encyclopedia of Islam and the Muslim World. Vol. I. – USA: Macmillan Reference, 2004.
28. Givony Jozeph. The Mutji'a and the theological school of Abū Ḥanīfa. A historical and ideological study. – Edinburgh: University Press, 1977.
29. İlyas Çelebi. Ebû Hanîfe'nin Kelâmıcılığı, İtikada Dair Risaleleri ve bunların Otantik olup olmadıkları meselesi // “İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi” (Sempozyum Tebliğ ve müzakereleri). Cilt II. – Bursa: Kur'an Araştırmaları Vakfı – KURAV, 2005.
30. İlyas Çelebi. Risaleleri ve İtikadî Görüşleri ile İmam-ı Azam Ebû Hanîfe // “İslâmî Araştırmalar” Dergisi. Cilt: 15. Sayı: 1–2. – Ankara: Türkiye Ekonomik ve Kültürel Dayanışma Vakfı (TEK-DAV), 2002.
31. Joseph Schacht. Abu Hanifa al-Nu'man b. Thabit // The Encyclopedia of Islam. New edition. Yolume I. – Leiden: Brill, 1986.
32. Khalid Y. Salih. The Movement of Translation in Al Sham in the Umayyad Period 41-132 a.h./661-750 a.d. // College of Basic Education Researches Journal 2011, Vol. 11, Issue 1.
33. Ramazan Altıntaş. Ebû Hanîfe'nin Kelam Metodu ve “el-Fikhu'l-Ekber” adlı Eserine Yöneltilen Bazı İtirazlar // “İslâmî Araştırmalar” Dergisi. Cilt: 15. Sayı: 1–2. – Ankara: Türkiye Ekonomik ve Kültürel Dayanışma Vakfı (TEK-DAV), 2002.
34. Şerafettin Göljök, Adil Bebek. el-Fikhü'l-ekber // Türkiye Diyanet Vakfı İslam ansiklopedisi. 12 cilt. – Türkiye: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.
35. Wensinck A.J. The Muslim Creed. Its genesis and historical development. – London: Cambridge at the University Press, 1932.
36. Züleyha Birinci. Abû Mutî' Rivâyetli el-Fikhü'l-ekber Şerhi'nin Müellifi meselesi // M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi. 35 (2008/2). İstanbul, 2008.

